

УДК 801: 398.21 (= 222.1)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-209-50>

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ПРОСТІР В ПЕРСЬКИХ ЧАРІВНИХ КАЗКАХ

VERBALIZATION OF THE CONCEPT OF SPACE IN PERSIAN MAGIC TALES

Стельмах М. Ю.,

orcid.org/0000-0001-8996-4313

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича

Львівського національного університету імені Івана Франка

Статтю присвячено розгляду способів реалізації категорії простору в текстах перських народних чарівних казок. Просторово-часові уявлення кожного етносу є унікальними та відображають в собі ідеї місця людини в суспільстві та зовнішніх взаємовідносин суспільства з навколишнім середовищем. Не може існувати поза часовими і просторовими відношеннями і духовна спадщина іранців, яка є результатом суспільних зусиль, накопичених протягом багатьох століть. Особливе місце у духовній спадщині іранців посідають чарівні казки, які досі, незважаючи на свою популярність, мало досліджені. Актуальність нашого дослідження зумовлена зростанням інтересу до перських народних чарівних казок, необхідністю всебічного дослідження їх особливостей, зокрема просторової організації казки, що дає змогу глибше зрозуміти філософію і ментальність іранської нації.

У жанрі казки сформувалося своєрідне ставлення до дійсності, одним з маркерів якого є зображення простору. Простір казки дуже конкретний. Він тісно пов'язаний з сюжетом та героєм, характеризується умовністю та замкнутістю. Це тло, на якому відбувається дія, що завжди знаходиться у центрі уваги. Простір героя представлено не як простір особистості, а як типовий простір, зумовлений подіями, дії героя часто зумовлені самим ходом сюжету, зокрема врученням чарівних предметів і помічників.

Характерною особливістю простору є його організація за принципом «свій» – «чужий». Межею між царствами служать просторові об'єкти, подолавши які герой опиняється у «чужому» просторі.

Чуже, потойбічне царство, знаходиться під землею, у воді, на небі, на високому дереві. Воно функціонує за своїми особливими законами. Важливим є також мотив дороги, що символізує векторний рух, пошук чогось або когось. Відзеркаленням «свого» – «чужого» простору є чарівні істоти перських казок – це відгомони демонічних та міфологічних уявлень іранського населення перших тисячоліть до нашої ери.

Ключові слова: чарівна казка, концепт, простір, хронотоп, «свій» – «чужий», чарівні істоти.

The article deals with the analysis of ways of realizing of the chronotope (in particular, the category of space) in the texts of Persian folk tales. The space in the fairy tale is very specific. A characteristic feature of space is its organization on the principle of «own» – «foreign». The relevance of our study is due to the growing interest in Persian folk tales, the need for a comprehensive study of their features, including temporal and spatial organization of the tale, or chronotope, which allows a deeper understanding of the philosophy and mentality of the Iranian nation.

The fairy tale is considered to be the first genre that marked the transition from mythological consciousness to the literary. The inner genre form of the fairy tale is inherited from the myth. Their common features are: the inclination to unusual events, the «uncertainty» of the chronotope, the opposition «one's own – another's», the presence of certain trials, prohibitions and their violation, and so on. In fairy tales, the space of the hero is presented not as a space of personality, but as a typical space caused by events, the actions of the hero are mostly mechanical due to interference in the plot of magical objects and helpers. Fairy-tale space functions in two planes – "own" space (human world) and "foreign" (inhuman, otherworldly). The boundary between the kingdoms are forest, sea, river, bridge, mountain, fire, tree or other plant, pit, cave, crevice in the mountains, often a well, etc., crossing or jumping over which the hero is in the afterlife.

The reflection of «own» – «foreign», space are the magical creatures of Persian fairy tales – they are echoes of demonic and mythological ideas of the Iranian population of the first millennia BC. In fairy tales, a road motif

appears from the first pages as well, symbolizing vector movement, the search for something or someone. It is through the motive of the journey that each hero tries to find his way in life.

Key words: fairytale, concept, space, chronotope, «own» – «foreign», magical creatures.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку філологічної передбачає виникнення новітніх підходів і напрямів, зміни об'єктів дослідження, введення модерних понять і категорій. Сьогодні новітнім об'єктом дослідження все частіше стає поняття «простір». Простір і час як форми існування матерії єдині, але засоби їх презентації в різних мовах різняться в концептуальному аспекті, тобто реальний простір своєрідно переломлюється у свідомості конкретного етносу. Процес осмислення людиною простору охоплює не лише реальне пізнання світу, а й містить фантастичні, суб'єктивні образи і ідеї. Тому просторово-часова картина світу має яскраво виражену національну специфіку [1].

На основі сучасних підходів до просторово-часових зв'язків можна простежити і виокремити співіснуючі хронотопи в різних наукових об'єктах, зокрема в народній казці. Саме чарівні казки, у яких відображено найфантастичніші уявлення, найдивніші перевтілення, відбито ще до релігійний анімізм та оптимістичну віру в те, що добро завжди перемагає зло, і нині становить філософію іранської нації. Але на сьогодні казки Ірану ще дуже мало досліджені та науково опрацьовані. Це пов'язано з тим, що першими дослідниками перського фольклору стали європейці, а власне іранці розпочали серйозне вивчення казкового матеріалу вже аж після Ісламської Революції. На сьогодні більша кількість перських казок все ще побутує в усному вигляді, і лише невелика кількість записана [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія простору і часу, яка була об'єктом філософських наукових досліджень ще з часів античності, у ХХ ст. почала системно вивчатися і в літературознавстві, мовознавстві, мистецтвознавстві, культурології. Проблеми концептуалізації простору, відображення давніх просторових уявлень у різних текстах, зокрема чарівних казках, досліджено у працях багатьох науковців (О. Ребрик, О. Олійник, В. Ятченко, О. Кардашук, О. Кубрякова, С. Лавриненко, С. Потапенко), які підкреслюють, що простір надає найбагатші можливості для емпіричних досліджень когнітивних та мовних універсалій.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є визначити особливості відображення категорії простору іранських народних чарівних казок.

Виклад основного матеріалу. Просторові уявлення людини поступово еволюціонували від наївно-побутового, наглядного, архаїчного сприйняття просторових форм і відношень до більш абстрактного і наукового його пояснення.

Казку часто характеризують як перший жанр, який позначив перехід від міфологічної свідомості до літературної [3]. Більшість дослідників схиляються до думки, що народні казки є найбільш древнім жанром, який кристалізувався у той період, коли перестав відповідати пізнішим формам мислення. З того періоду еволюція жанру припинилась і нові сюжети перестали виникати. Тоді ж казка набула тієї естетичної функції та форми, яка ще до нашого часу залишається незмінною. Народні казки показують нам світ саме таким, яким його уявляли первісні люди, і немає сумніву, що всі ті уявлення, які сьогодні видаються нам дивними, свого часу були звичними догмами [2].

Казка успадкувала свою внутрішню жанрову форму від міфу. Звільнившись від релігійності, втративши свій світоглядний синкретизм та сакральний ореол, міф трансформувався в казку. При цьому прадавні типи світосприйняття, первісна семантична насиченість міфу не зникають без сліду, а продовжують «жити» у жанровій формі народної казки [2]. Дослідники виділяють такі риси міфу у народній казці: схильність до надзвичайних подій, наявність певних випробувань, заборон та їх порушення, «невизначеність» хронотопу, опозицію «свій – чужий» тощо. Важливою відмінною рисою є те, що казку не вірять, чи точніше, вірять «так, як можна вірити лише в казку» [2; 4].

Окрім того, казка, поетизує образи персонажів, проте не обожає їх, не схиляється перед ними як вищими істотами. Більш того, оповідач може не тільки співчувати героєві, а навіть насміхатися з нього. Вчинки казкового персонажа не залежать від волі чи примх богів, а підпорядковані моральним законам. Дії героя можуть визначати його власну долю (наприклад, герой одружується), долю родини (рятує батьків чи інших родичів), проте сюжетно не стосуються долі всесвіту. Протистояння сил Хаосу і сил Космосу трансформується у казці в боротьбу Добра і Зла. Тому вимір значущості вчинків казкового персонажа не космічний, а індивідуально-етологічний (пов'язаний з ним самим, його сім'єю чи родом) [3; 6].

Однак основною жанровою ознакою казки вважають її невідповідність до оточуючої Дійсності (ця невідповідність має свої особливості, так, в героїчному епосі нереальне постає як гіперболізація, а у баладах незвичайне виглядає потенційно можливим, символічним). У казках же ж чарівне подається як магічне, «зачароване» [5].

Будова чарівної казки має низку особливостей, серед яких особливе місце посідає казковий простір як важливий засіб структурної організації казкового сюжету.

Простір чарівних казок є гіперболізованим, має різне значення й різну номінацію (виділяють казковий, міфічний, ініціальний (ініціаційний) простір, його характеризують як динамічний, неоднорідний, ірреальний, чарівний, протилежний до простору об'єктивної дійсності [5].

З іншого боку, простір у казці теж величина умовна. Тут ніколи не подається детальних описів природи, житла, оточення. Простір є лише тлом, на якому відбувається певна дія, і саме дія є завжди у центрі сюжету. Традиційно простір за сюжетами багатьох казок має два виміри – наш світ, реальність, цей світ і той світ або «тридев'яте царство». Межа між цими світами не є сталою: змії викрадає царівну за короткий час, а герой визволяє її кілька років.

Простір і час у казці становлять одне ціле, нерозривно пов'язані. Так само, як і простір, час, визначається не за числом днів чи років, а за діями героїв. Лише стосовно дії час існує як реальний фактор оповіді, але сам по собі значення не має [6].

На підставі загальновідомого постулату про два виміри людського буття – земний і потойбічний, тобто життя до смерті і життя після смерті, який здавна побутує у світовій культурі та релігії, можна стверджувати, що такий поділ притаманний і чарівним казкам, ядром яких є протиставлення «свого» і «чужого» простору.

Таким чином, можемо говорити про дві площини казкового простору – «свій» простір (людський світ) і «чужий» (нелюдський, потойбічний світ). Ці площини є певною мірою автономними, але водночас і взаємозалежними, між ними є чіткі, визначені стосунки. Водночас «свій» простір не можливий без «чужого», оскільки місцем дії у казці не є «свій» простір, він розширюється внаслідок переміщення героїв інше місце. І саме в «чужих» землях герої контактують з представниками тваринного й рослинного світів, потойбічного світу, здобувають певні сакральні цінності, які згодом приносять до «свого» простору. Власне особливістю художнього простору в казках є співіснування «свого» і «чужого» простору як незалежних територій в межах єдиного простору [6].

Таким чином, головні герої знаходяться у «своєму» просторі, а «чужий» населений різними фантастичними істотами. Також у межах «чужого» простору можна виділити принаймні ще дві зони – позитивну і негативну. На відміну від «домашнього» світу, «чужий», потойбічний світ є багатощаровим, тут можна виділити низку уявлень, які мають історичне й міфологічне походження [5].

У перських чарівних казках найкраще навколишнє середовище репрезентують назви дивовижних істот (денотати) та все, що їх супроводжує, адже чарівні істоти казок – це відображення міфологічних уявлень древніх аріїв та іранського народу. Давні жителі території Ірану вважали, що весь світ населяють добрі і злі істоти, які допомагають (шкодять) простим людям. Ці істоти населяють фантастичні території і звідти прилітають до людей, щоб нашкодити чи допомогти [2]. Наприклад, у казці *ان افو ط غرم* [morq-etufān] «Птах-буревій» розповідається про те, що:

شربند زان لب دابدرگ و دندیود یم یداباً فرط هب نابایب تمس زان دنراد ممی سارس امرن اج و کاج مامت
مدرم دینش فسوی صیب صیخ نیارد. دنک یم دوبان دراد رارق شه ار رس رد مک ار هچ ره و دیی ا یم شپ
!انافوط غرم !انافوط غرم: دنیوگ یم زل و سرت اب

[tamām-e jāk o jānvarhā sarasime dāradāz samt-e biyābān betaraf-e ābādi mi davidand va gerd
bād-e bolandāz dombal-ašpiš mi āyadva har čerāke dar sar-e rāh-aš qarār dārad nābud mi konad. Dar
in xis-e bis yusofšenidmardombātars o larz mi guyand: murq-e tufān! Murq-e tufān!] [8, c. 94].

‘Всі хижі звірі стрімголов біжать із степу в бік селища, услід за ними йде високий вихор
курави, і кожного, хто стоїть на його дорозі, поглинає. У тому сум’ятті Юсуф почув, як гово-
рять люди, дрижачи й трясучись від страху: «Буряний птах! Буряний птах!»’.

У наведеному уривку зображено чарівного птаха, який за віруваннями давніх іранців при-
літав з метою знищення людей (денотат). Птах обирав собі жертву і міцно стискав її тричі,
якщо за цей час полонений не скрикнув, то його відпускали, й птах летів геть, якщо ж людина
не витримувала – помирала. Це свідчить про справедливість Буряного птаха та відбиває вже
названі домусульманські уявлення перського народу про те, що світ повен духів, які хоча й
переслідували людину через зло і погані вчинки, але також і винагороджували її за сміливість,
істину, справедливість, вірність (основні людські якості).

Свідченням впорядкованості казкового простору є вертикально-горизонтальний поділ світу.
Характерною ознакою «свого» простору є горизонтальна система, побудована на протистав-
ленні «свого» дому чи царства тому, що знаходиться поза його межами. За допомогою чарівних
помічників чи предметів герой потрапляє в «чужий» простір, який може локалізуватися як в
горизонтальній, так і вертикальній площинах [6].

Покинувши «свій» простір головний герой казки започатковує створення «нового» про-
стору або розширює «свій» простір, опанувавши «чужий». Потрапивши на «той» світ (на небо
чи під землю), казковий герой здебільшого частково і на якийсь час стає «там» «своїм» лише
задля того, щоб звідти щось винести, викрасти і принести у «свій» простір. Отже, герой казки
створює модель просторового образу конкретного «свого» простору.

Простір у іранських народних чарівних казках плинний. Традиційно, так само як
і міфологічний простір, він поділяється на світ «своїх» і «чужих», «живих» і «мерт-
вих». Чуже, потойбічне царство, може знаходитися під землею, у воді, на небі, на висо-
кому дереві. Там діють свої особливі закони. Межею між царствами служать просторові
об’єкти, подолавши які герой опиняється у «чужому» просторі (наприклад, ліс (дерево
чи інша рослина), вода (море, річка, міст, найчастіше колодязь), гора (печера, щілина в
горах тощо) [5].

Наприклад:

ماچە تە بە. ماچە و تە تەفای و نابرهش و داد دای و نابرهش بە. ماچە و تە تەفای و نابرهش بە. ماچە و تە تەفای و نابرهش بە.
ماچە غابە رانکە مەداد مە. ماچە غابە رانکە مەداد مە. ماچە غابە رانکە مەداد مە. ماچە غابە رانکە مەداد مە.

[gāw čam wa xam raftār bā divhā be šahr bānu yād dād wa šahr bānu yāft tu čah. Be teh-e čāh ke
rasid did bāhčei ānjast wa div-e naħar āšidentar āšidei lam dāde ke nar-ebāhčē] [8, c. 93].

‘Отож корова навчила Шагрбану, що казати дивові та як робити і Шагрбануполізла в коло-
дязь. Коли спустились на дно, побачила там двір із садом і здорового кошлатого дива, який
сидів насеред двору’.

یەچیرد ماچە تە دید ،درک ماگن شراب و رود بە، دعب. تشک ار اهدزا دیشک ریشمشد ماچە تە دیسر بەک نیمه مپهار با کلمه
تشاد رارق نأ طسو ی دنلب رصه بەک دشد ی قابل خاد و درک زاب ار مچیرد. تشده.

[malek Ibrahim hamin ke rasid teh-e čāh šamšir kešid ajdahā rā kašt. B’ad, be durwabāreš negāh
kard, did teh-e čāh daričei hast. Dariče rā bāz kard wa dāxel bāhi šod ke qasre bolandi vasat-e ānharār
dāšt] [8, c. 134].

‘Коли Малек-Ібрагім сягнув самого дня колодязя, витягнув меча і вбив дракона на смерть.
Розглянувся навкруги, бачить – на дні колодязя якась хвіртка. Він відчинив хвіртку і ввійшов у
сад, аж дивиться насеред того саду стоїть великий палац’.

Перехід в інший простір може іноді відбуватися лише в певний зачарований час. При цьому героєві часто допомагають інші персонажі – одухотворені чи неодухотворені. Чужий простір для героя завжди виявляється ворожим. На нього звідусіль чатують небезпеки та випробування, але, пройшовши ці випробування, він отримує нагороду [3].

Також у чарівних казках з перших сторінок з'являється мотив дороги, який символізує векторний рух, пошук чогось або когось. Саме через мотив подорожі кожен герой намагається віднайти свій життєвий шлях. Метою проходження таких шляхових відрізків є самооновлення, пошук само ідентичності тощо.

Саме на шляхових відрізках головний герой постійно когось зустрічає або ж навіть зустрічають його. Мотив зустрічі служить відправною точкою в сюжетотворенні. Наприклад:

رگیدراوسد کید دید رتفرط نأ نادیم کید. شرسد بجز رفسد ی او هاهزور زا یزور هار
دوشد ی م ناسا ش ارب هار ی نخسد و مدرک ادیبی یرفسم هه مک دشل احتشوخ هار. دور ی م دراد مه

[rāh ruzi āz rushā havā-ye safar zad be saraš. yek meidan-e ān taraftar did yek savār digar ham dārad mi ravad. Rāh xušhāl šod ke ham safari peidā karde wa saxti rāh barāš āsan mi šavad].

‘Ото раз Правда задумав податися в мандри та подивитись, що по інших світах діється. Не далеко од’їхав, коли дивиться – іде собі дорогою якийсь чоловік. Зрадив Правда, що трапився йому товариш, адже удвох воно й легше дорогою їхати’ [8, с. 137].

دشاو هدنرپ نابزل فق هعقد کید و ماد و ت هدا تفاقا ی گنشقه ی یلاط ی اهدنرپ دید، دنک عمجار ش ماد تفر ی تقو، اهزور زا یزور
! "درم ی" تفگ و

[ruzi az ruzha, vahti raft damaš rā jam’e konad, did parandei talāi qašangi oftāde tu dām wa yek daf’e qofl zabān-e parande vadaš wa goft «ei mard»].

‘Довгі роки старий ходив у ліс. Одного дня пішов старий оглянути тенета, коли дивиться, а в сильце потрапив такий гарний птах – увесь золотий і птах заговорив до нього: «Чоловіче добрий»’.

تفگ رسپ «!مشچ» و بانطو ی ریت رو تشاد و ی امانا و ار حصد دشد تفر و تفر اندیسر مبرصه
ماشداپ رتخد.

[pesar goft: «čāšm» wa tanāb wa tabari war dāšt wa ravānei sahrā šod. Raft wa raft tārasid be hasr-e doxtar-e pādešāh].

‘– Добре ж, батьку, відказав хлопець. Він узяв мотузку, сокиру та й подався в степ. Ішов він тим степом, ішов, аж приходить до палацу, де жила падишахова дочка’ [8, с. 146].

Висновки. Таким чином, у чарівних казках простір героя представлено не як простір особистості, а як типовий простір, зумовлений подіями, дії героя часто зумовлені самим ходом сюжету, зокрема вручанням чарівних предметів і помічників. Казковий простір має два виміри – «свій» простір (наш світ, світ людей) і «чужий» простір (той світ, потойбічний світ). Межею між царствами служать просторові об’єкти, подолавши які герой опиняється у «чужому» просторі.

Предикативні і атрибутивні зв’язки просторових предметів стануть об’єктом подальших дослідження.

Результати цього дослідження можуть бути застосованими у методиці викладання перської літератури, у культурологічних дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стельмах М.Ю. Відображення категорії часу в іранських народних чарівних казках. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Вип. 25. Т. 2.
2. Ребрик О. Перські народні казки у контексті українських фольклористичних досліджень. *Народознавчі зошити*. № 5 (113). 2013. С. 819–826.
3. Лановик М., Лановик З. Художньо-стильові особливості казкового епосу. *Українська усна народна творчість*: підручник. Київ, 2006. URL: www.info-library.com.ua/books-text-4161.html
4. Ятченко В. Метафізичні виміри переходу від міфу до казки. *Українське релігієзнавство*. 2002. № 22. С. 23–30.

5. Олійник О. Антиномія категорій «свій» / «чужий» у просторі української народної чарівної казки: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.07. Львів, 2007.
6. Олійник О. Роль просторових елементів у сюжетотворенні української народної чарівної казки. *Українська філологія: школи, постаті, проблеми*. Львів, 1999. Ч. 2. С. 554–558.
7. Лавриненко С. Т. Мовна картина світу в українській фантастичній казці: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 1995.
8. یولبات تشه هارمه هب, هدازم یرک رهچونم یسیونزاب و شهوژپ / یناری اهنایماع یاه هصق هدی زگرب هصق لهچ
۱۳۷۹, ون حرط: نارعت – روپ بیرغ دازهب زا یگنر